

Кәсіпкерлік құқық саласындағы шаруашылықты құқықтық реттеу ерекшеліктері

ЖАРИЯЛАНДЫ
01.06.2026СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/189067/>**Нұғманова Ұлдана Нұрланқызы**

Магистрант

«Заң» факультеті

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

АҢДАТПА.

Мақалада нарықтық экономика жағдайында шаруашылық қызметті құқықтық реттеудің ерекшеліктері Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі мен Азаматтық кодексі негізінде кешенді түрде талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты — шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін реттейтін құқықтық тетіктердің мазмұнын, диспозитивтік және императивтік әдістердің ұштасу заңдылықтарын, сондай-ақ мемлекеттік реттеудің шектерін айқындау. Автор шаруашылық субъектілерінің құқықтық мәртебесі, рұқсат беру мен лицензиялау жүйесі, кәсіпкерлік шарттардың рөлі мәселелерін қарастырады. Қолданыстағы заңнамадағы олқылықтар мен коллизияларға баса назар аударылып, оларды еңсеру жолдары ұсынылады. Жұмыстың практикалық маңызы кәсіпкерлік заңнаманы жетілдіруге, шаруашылық субъектілеріне түсетін реттеуші жүктемені азайтуға (дерегуляцияға) және елдегі инвестициялық ахуалды жақсартуға бағытталған нақты ұсыныстар тұжырымдалуында көрініс табады.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік құқық, шаруашылық қызмет, құқықтық реттеу, шаруашылық жүргізуші субъектілер, Кәсіпкерлік кодекс, мемлекеттік реттеу, лицензиялау, рұқсат беру жүйесі, кәсіпкерлік шарт, дерегуляция.

КІРІСПЕ

Нарықтық экономика жағдайында кәсіпкерлік қызмет ұлттық экономиканың негізгі

қозғаушы күшіне айналып, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының іргетасын құрайды. Осыған байланысты шаруашылық қатынастарды тиімді әрі теңгерімді құқықтық реттеу қазіргі құқық ғылымы мен заң шығармашылығы практикасының өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Қазақстан Республикасының Конституциясы әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне құқығын кепілдендіреді (26-бап), ал бұл еркіндіктің нақты мазмұны мен шектері Азаматтық кодекс пен Кәсіпкерлік кодексте айқындалады.

Құқықтық реттеудің басты түйткілі — мемлекеттік мүдде мен жеке бизнес мүддесі арасындағы теңгерімді (балансты) сақтауда жатыр. Бір жағынан, мемлекет қоғамдық тәртіпті, адал бәсекелестікті және тұтынушылардың құқықтарын қорғауға міндетті; екінші жағынан, кәсіпкерлік бастамаға шектен тыс араласу шаруашылық белсенділікті тежеп, инвестициялық тартымдылықты төмендетеді.

Зерттеудің мақсаты — шаруашылық қызметті құқықтық реттеудің ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылады: субъектілердің құқықтық мәртебесін талдау; реттеу әдістерін зерделеу; мемлекеттік бақылаудың шектерін бағалау; заңнамалық олқылықтарды анықтап, оларды еңсеру жолдарын ұсыну. Зерттеу барысында формальды-заңдық, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік талдау әдістері кешенді түрде қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шаруашылық жүргізуші субъектілердің құқықтық мәртебесі

Шаруашылық қызметтің субъектілері — Азаматтық кодекстің 10-бабында айқындалған кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын тұлғалар. Оларға жеке кәсіпкерлер, шаруа (фермер) қожалықтары, шаруашылық серіктестіктер (жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілікті серіктестіктер, толық әрі сенім серіктестіктері), сондай-ақ акционерлік қоғамдар жатады. Әрбір ұйымдық-құқықтық нысанның мүліктік жауапкершілігі, басқару құрылымы мен жарғылық капиталды қалыптастыру тәртібі ерекшеленеді: жеке кәсіпкер өз міндеттемелері бойынша бүкіл мүлкімен жауап берсе, серіктестік пен акционерлік қоғамның қатысушылары негізінен салымдары шегінде тәуекел етеді. Заңды тұлғаның құқық субъектілігі мемлекеттік тіркеу сәтінен басталады, ал жеке кәсіпкер де заңда белгіленген жағдайларда есепке қою рәсімінен өтуге міндетті. Кәсіпкерлік кодекстің 24-бабы субъектілерді жұмыскерлердің жылдық орташа саны мен жылдық орташа табысы өлшемдері бойынша шағын (оның ішінде микрокәсіпкерлік), орта және ірі кәсіпкерлік субъектілеріне жіктеп, мемлекеттік қолдау шараларын саралап қолдануға құқықтық негіз қалайды.

Шаруашылықты реттеу әдістері: диспозитивтік пен императивтік әдістердің ұштасуы

Кәсіпкерлік құқыққа реттеудің екі негізгі әдісінің органикалық үйлесімі тән. Диспозитивтік (рұқсат ету) әдіс тараптардың тең құқықтығына, ерік білдіру еркіндігі мен

шарт жасасу автономиясына негізделіп, басым түрде азаматтық-құқықтық қатынастарда көрініс табады. Императивтік (билік ету) әдіс мемлекеттік органдар мен шаруашылық субъектілері арасындағы тік (субординациялық) қатынастарды реттеп, міндеттеуші және тыйым салушы нормалар арқылы жүзеге асырылады. Кәсіпкерлік құқықтың кешенді сала ретіндегі басты ерекшелігі дәл осы екі әдістің тоғысуында: бір ғана қатынаста жеке мүдде (мысалы, шарт еркіндігі) мен жария мүдде (салық салу, лицензиялау, бәсекені қорғау) қатар реттеледі. Аталған әдістердің арақатынасын дұрыс белгілеу — құқықтық реттеудің тиімділігінің басты кепілі. Жеке және жария бастаулардың осылайша қатар өмір сүруі кәсіпкерлік құқықты жеке құқық пен жария құқықтың тоғысында тұрған кешенді сала ретінде сипаттайды.

Мемлекеттік реттеу мен бақылаудың шекарасы

Кәсіпкерлік кодекстің 80-бабы мемлекеттік реттеудің мақсаттарын, міндеттерін және шектерін айқындайды. Мемлекеттің кәсіпкерлікке араласуы тек жария мүдде талап еткен жағдайда ғана және ең аз шектеуші құрал қағидаты негізінде жүзеге асырылуға тиіс. Реттеудің негізгі құралдарына рұқсат беру жүйесі мен лицензиялау жатады: рұқсаттар қызмет түрінің қауіптілік деңгейіне қарай бірінші және екінші санаттарға бөлінеді, ал хабарлама жасау тәртібі әкімшілік жүктемені едәуір жеңілдетеді. Артық реттеуді болдырмау мақсатында Кодекстің 82-бабы жаңа реттеуші құралды енгізу алдында реттеушілік әсерді талдау (РЭТ) рәсімін жүргізуді міндеттейді. Дегенмен, тексеру мен қадағалаудың негізсіз кеңеюі кәсіпкерлік еркіндікке қысым жасап, әкімшілік кедергілер туғызуы ықтимал. Сонымен қатар мемлекет монополияға қарсы реттеу мен адал бәсекелестікті қорғау тетіктері арқылы нарықтың орнықтылығын қамтамасыз етіп отырады.

Шаруашылық шарттары — кәсіпкерлік байланыстарды реттеудің негізгі құралы

Кәсіпкерлік (шаруашылық) шарт — субъектілер арасындағы тауар-ақша қатынастарын ресімдеудің әмбебап құқықтық нысаны. Азаматтық кодекстің Ерекше бөлімі сатып алу-сату, тауар жеткізілімі, мердігерлік, тасымалдау, қаржылық қызмет көрсету сияқты көптеген шарт түрлерін егжей-тегжейлі реттейді. Кәсіпкерлік шарттың ерекшелігі — оның кәсіби сипатында, тараптардың кәсіпкер мәртебесінде және жауапкершіліктің көбіне кінәдан тәуелсіз (объективті) болуында. Шарт еркіндігі қағидаты (Азаматтық кодекстің 380-бабы) тараптарға өзара қатынастарын дербес айқындауға мүмкіндік бергенімен, жария тәртіп нормалары мен үлгілік талаптар оны белгілі бір құқықтық шеңберде ұстап тұрады. Осылайша шарт жеке реттеу мен мемлекеттік реттеуді өзара жалғастыратын тетік қызметін атқарады. Шарттық міндеттемелердің тиісінше орындалуы тұрақсыздық айыбы, кепіл және кепілдік сияқты азаматтық-құқықтық қамтамасыз ету құралдары арқылы кепілдендіріледі.

Құқықтық реттеудегі олқылықтар мен коллизиялар және оларды шешу жолдары

Қолданыстағы реттеудің өзекті проблемаларының бірі — Азаматтық кодекс пен Кәсіпкерлік кодекс нормалары арасындағы шекараның толық айқын болмауы. Ғылыми ортада Кәсіпкерлік кодекстің дербес сала ретіндегі мәртебесі төңірегінде пікірталас жалғасуда: М.К. Сүлейменов сынды белгілі ғалымдар оның бірқатар нормаларын декларативті әрі қайталаушы сипатта деп бағалайды. Бұған қоса, заңнамаға жиі өзгеріс енгізілуі құқықтық тұрақсыздық туғызса, бланкетті (сілтемелі) нормалардың молдығы заңды күші төмен актілерге тәуелділікті арттырады. Аталған коллизияларды еңсеру үшін кодификацияны жүйелеу, нормалар иерархиясын нақтылау, ұғымдық аппаратты біріздендіру және реттеушілік әсерді талдауды міндетті түрде қолдану қажет. Бұған қоса, цифрлық экономика жағдайында туындайтын жаңа қатынастарды (электрондық сауда, платформалық бизнес) реттеудегі олқылықтарды жою да өзекті міндетке айналып отыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген талдау шаруашылық қызметті құқықтық реттеудің кешенді әрі екіжақты сипатқа ие екенін көрсетеді: ол жеке мүддені қорғайтын диспозитивтік бастаулар мен жария тәртіпті қамтамасыз ететін императивтік талаптарды үйлестіреді. Реттеудің тиімділігі мемлекеттік араласу мен кәсіпкерлік еркіндік арасындағы теңгерімді дәл сақтауға тікелей тәуелді.

Отандық кәсіпкерлік заңнаманы жетілдіру мақсатында мынадай ұсыныстар тұжырымдалады: біріншіден, Азаматтық кодекс пен Кәсіпкерлік кодекс нормалары арасындағы коллизияларды жою және ұғымдық аппаратты біріздендіру; екіншіден, рұқсат беру мен тексеру рәсімдерін оңтайландыру арқылы шаруашылық субъектілеріне түсетін әкімшілік жүктемені азайту (дерегуляция); үшіншіден, реттеушілік әсерді талдау институтын нығайтып, заңнаманың тұрақтылығын қамтамасыз ету; төртіншіден, кәсіпкердің құқықтарын қорғаудың сот және соттан тыс тетіктерін күшейту. Бұл шаралар инвестициялық ахуалды жақсартып, кәсіпкерлік бастаманы ынталандыруға және ел экономикасының орнықты дамуына оң ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім): 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII Кодексі (өзгерістер мен толықтырулармен). — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім): 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409-I Кодексі. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_
3. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі: 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ (өзгерістер мен толықтырулармен). — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375>

4. Мороз С.П. Предпринимательское (хозяйственное) право: учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — Алматы: Бастау, 2010. — 416 с.

5. Сулейменов М.К. Гражданское право и предпринимательство: проблемы теории и практики. — Алматы: НИИ частного права, 2014. — 192 с.

6. Гражданское право: учебник (академический курс). Том 1 / отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. — Алматы, 2013. — 436 с.

7. Губин Е.П., Лахно П.Г. Предпринимательское право Российской Федерации: учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма; ИНФРА-М, 2017. — 992 с.

8. Попондопуло В.Ф. Коммерческое (предпринимательское) право: учебник. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2015. — 608 с.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.